

CRKVE NA ISTOČNOM RUBU STARE SALONE

Uvod

Kada su u Salonu došli Hrvati, neovisno o tome jesu li je oružano zauzeli ili su došli do napuštenoga i polurusušenoga grada, nisu se naseljavali u gradskim ruševinama već na njegovim rubnim dijelovima. Čini se da ih je znatno više od ostataka starih građevina zanimala plodna zemlja izvan grada pa su se naselili na plodnim poljima istočno i zapadno do gradskih zidina. Vjerojatno ih se u početku najviše naselilo podno kliške utvrde koja je branila prilaz moru i mogla biti zaštitom u slučaju iznenadne opasnosti.

Stoga su na istočnim dijelovima grada sačuvani ostatci crkava koje su većinom najprije bile starokršćanske, ali nakon što su Hrvati prihvatili kršćanstvo njihove su ruševine najčešće pretvarane u ranoromaničke crkve. Štoviše mnoge su od tih crkava izuzetno značajne za najraniju hrvatsku povijest, dijelom i za njezino razumijevanje. Stoga smo sve te crkve odlučili prikazati zajedno, neovisno o tome jesu li među njihovim ostacima važniji starokršćanski ili ranoromanički hrvatski utjecaji. No prije toga je potrebno ukratko prikazati propast moćne Salone i doseljavanje novih stanovnika – Hrvata.

Propast Salone i doseljavanje Hrvata

Najvažniji izvori, iako često međusobno proturječni, za posljednja stoljeća Salone i o Solinu u ranome srednjem vijeku su *Gotski rat* glasovitog povjesničara i kroničara Prokopija (prva polovica 6. st.) iz Cezareje, grada na obali Sredozemnog mora u blizini Jeruzalema u današnjem Izraelu. U tom je djelu opisano ratova-

CHURCHES AT THE EASTERN OUTSKIRTS OF THE OLD SALONA

After they came to this area, Croats settled outside of the town walls of the old Salona. The favoured zone was the eastern outskirts of this town, near the Jadro River. Several churches discovered in this area are of high significance for the earliest history of Croatia, although almost all of them lie on the remains of older early Christian churches. Quite notable is the church in Rižinice with a part of the gable wall bearing the Prince Trpimir's name, and the so called Hollow Church where King Zvonimir was crowned. Especially significant are the currently unexposed traces of two churches situated on an island in the Jadro River delta. One of them was the grave church where Croatian kings used to be buried. This fact was established based on fragments of the 10th century sarcophagus attributed to Queen Jelena, who was the wife of King Mihajlo Krešimir II, and the mother of King Stjepan Držislav. This inscription is of notable significance as it revealed family ties between two Croatian kings, and the exact date of death, which is important as very few accurate dates from the early history of Croatia are now known. Although all these churches are presently in ruins, some are relatively well preserved. The Hollow Church, which was on many occasions affected by flooding, is now undergoing a detailed restoration, and is being protected by appropriate historic-monument preservation methods.

nje cara Justinijana I. Velikog (527.-565.) protiv Istočnih Gota na istočnoj obali Jadrana. Vrlo je važan izvor za to razdoblje i dopisivanje pape Grgura I. Velikog (590.-604.) sa salonitanskim biskupima, posebno s

Maksimom. Tu je dakako i nezaobilazni Toma Arhiđakon (1200.-1268.) sa svojom *Solinskom poviješću* (*Historia Salonitana*) te *Historia Salonitana maior* (*Veća solinska povijest*), djelo nepoznatog autora, vjerojatno

Dolazak Hrvata, slika Otona Ivekovića, 1905

nastalo u 16. st. kombiniranjem djela Tome Arhiđakona i nekih drugih i danas nepoznatih pisanih izvora. Ne treba dakako zanemariti ni cara pisca Konstantina VII. Porfirogeneta (913.-957.) i njegovo djelo *O upravljanju carstvom* koje je nezaobilazno za povijesna zbivanja do 10. st. na ovim prostorima. Upravo je Porfirogenet iznio priču kako su Avari i Hrvati na prijevaru zauzeli Klis i Salonu. Tobaže su zaskočili rimsku stražu, vjerojatno na Cetini, te preobučeni u vojnike prevarili branitelje te nesmetano ušli u utvrdu i potom u Salonu koju su razorili i opljačkali.

No o propasti Salone i dolasku Hrvata povjesničari imaju sasvim oprečne stavove i ta rasprava traje više od stotinu godina. Gotovo se svi slažu da Hrvati nisu zauzeli Salonu, nego da su to početkom 7. st. u zajedničkom naletu učinili Avari i Slaveni, a da su Hrvati došli nekoliko godina poslije i protjerali Avare te se naselili pokraj gradskih zidina. Drugi pak tvrde da su Hrvati stigli znatno poslije s Francima, oko 800. godine, i po tom podatku nisu do mora došli pokraj Klisa već kod Tarsatike odnosno današnje Rijeke pa su se spuštali prema jugu i predjelu omeđenom morem i rijekama Zrmanjom i Cetinom, gdje su stvorili tri važna ondašnja središta – Nin, Knin i Solin.

Mnogi čak tvrde da Salona nije bila vojnički zauzeta, već da su je njezini stanovnici napustili potaknuti mnogobrojnim izbjeglicama iz zaleđa i spas potražili u obližnjoj Dioklecijanovoj palači te na obližnjim otocima. Praktički bi to značilo da se Salona, baš poput obližnje Narone, jednostavno ugasila jer je ostala bez svog bogatog zaleđa. Nesumnjivo je ipak da su Slaveni, samostalno ili skupa s Avarima, zauzeli i opljačkali Salonu jer su gradovi svim ondašnjim osvajačima bili zbog plijena najzanimljiviji, pa su poput Salone opljačkani Rim, Ravena, Milano, Pavija i Sirmij. Pred njima su Salonitanci napustili svoj grad i, kako to

tvrdi Toma Arhiđakon, "nikad se više nisu vratili na područje svoga porušenog grada" [1].

Nije nam namjera ovdje iznositi argumente za jednu ili drugu tezu o dolasku Hrvata, ali je neosporno da su se novi doseljenici naselili uokolo staroga rimskoga grada, na istok uz rijeku Salon (Jadro) i na zapad do Trogira, te da su na prostoru današnjega kaštelanskoga, solinskoga i splitskog polja, omeđenoga na jugu rijekom Žrnovnicom, te u Zamosorju na području Poljica pronašli prikladno mjesto za život. Novi su stanovnici napučili napuštene zemlje odbjeglih posjednika te crkvene i državne posjede. Kad su se naselili prihvatili su tradicionalan način života i počeli živjeti u neizbježnoj simbiozi s malobrojnim preostalim starosjediocima.

No novim i žilavim doseljenicima valja priznati nešto što nije uspjelo mnogim drugim doseljenicima – sačuvali su svoj jezik. To se nije dogodilo ni germanskim Francima ni drugim doseljenicima u Galiju (današnju Francusku), ni Vizigotima u Španjolskoj, ni Langobardima u sjevernoj Italiji koji su svi primili jezik autohtonoga romaniziranog stanovništva. Teško je utvrditi jesu li to pridošli Hrvati uspjeli zahvaljujući svojoj brojnosti ili malobrojnosti preostalih stanovnika, ali svoj su uspjeh vrlo brzo potvrdili relativno brzom jezičnom prevlašću u utvrđenim romanskim obalnim gradovima i na otocima. Latinski se doduše vrlo dugo zadržao u pisanim izvorima.

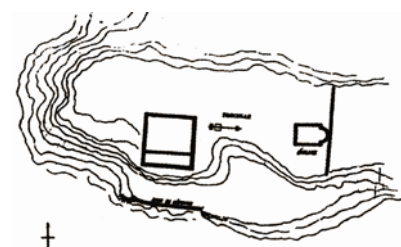
Čini se da je vrlo brzo uspostavljena granica između doseljenika i starosjedilaca koji su se naselili u Dioklecijanovu palaču i formirali novi grad. Ta je granica išla od Vranjica na istok uz rijeku Jadro i čini se da je bila potvrđena i od strane bizantskih vlasti.

Srednjovjekovna se Hrvatska oblikovala tijekom devetoga i desetoga stoljeća i to su vjerojatno najslavnija

stoljeća ukupne hrvatske povijesti. Doseljenici koji su živjeli u zaleđu Zadra, Trogira i Splita vrlo s brzo stvorili svoje rodovske i županijske organizacije, a potom i kneževinu, posebno kada su, vjerojatno u 9. st. prihvatili kršćanstvo. Za to ima mnogo potvrda u materijalnim ostacima i u građevinama koje su sačuvane, ali u pisanim spomenima na djelovanje njihovih prvaka. O dijelu će te slavne najranije hrvatske povijesti posvjedočiti i ostaci crkava što se nalaze na istočnom rubu nekada velikoga i slavnog grada Salone [1], [2], [3].

Crkvica na Crkvini

Na vrhu stjenovita brežuljka, male brdske kose podno Klisa, sjeveroistočno od Rižinica i iznad Rupotina, na lokalitetu zvanom Crkvina, nalaze se ostaci male jednobrodne crkve (8 x 5 m) s polukružnom apsidom i podnožjem oltarne pregrade. Uokolo se vjerojatno nalaze ostaci samostanskih zgrada i dio obrambenih zidina što su dopunjavale zaštitu koju je pružala strma stijena.

Tlocrt crkve i samostana na predjelu Crkvina iznad Rupotina

Crkvica je vjerojatno bila posvećena Sv. Iliji, starozavjetnom proroku koji se u Novom zavjetu spominje u prizoru Isusova preobraženja na gori Taboru zajedno s Mojsijem. Na titulara upućuje potok Ilijino vrilo koji izvire upravo ispod Crkvine. Crkvica je imala snažne kontrafore na unutrašnjim stijenama bočnih zidova i pravokutno pročelje (narteks) na zapadnom pročelju. U crkvi je bilo zatečeno više grobova s ulomcima nadgrobnih ploča i sarkofaga, ali i poganskih i kršćanskih natpisa. Uz narteks je otkrivena apsida prijašnje građe-

Detalj ruševina na Crkvini

vine koju je starokršćanska crkva prekrila.

Zapadno je od crkve otkriven antički građevni sklop sastavljen od nekoliko pravokutnih prostorija. Ejnar Dyggve je na temelju pronađenog tjeska zaključio da se tu nalazilo antičko gospodarstvo. Don Frane Bulić je crkvicu datirao u 5. ili 6. st., ali je pretpostavio da se na njezinu mjestu prethodno nalazilo Mitrino svetište, a to je zaključio prema jednoj reljefnoj ploči koja je služila kao grobni pokrov. Dyggve je međutim prepoznao tri građevne faze. U prvoj je to bilo antičko gospodarstvo, u drugoj ranokršćanska crkva uz groblje, a na kraju predromanička crkva sa samostanom. Ta samostanska faza neosporno pripada starohrvatskom razdoblju.

U vrijeme prvih istraživanja početkom 20. st. na Crkvini su zidovi bili sačuvani do visine od pola metra. Danas se ti zidovi jedva mogu i naslutiti. Iako smo imali "sreću" da smo lokaciju posjetili neposredno nakon požara koji je zidove oslobodio okolne vegetacije, iz ostataka se teško nešto moglo zaključiti. Tek su tragovi apside upućivali na moguće ostatke crkve [3], [4].

Samostan i crkva u Rižinicama

Rižinice se nalaze nekoliko stotina metara istočnije od Crkvine, u plodnoj uvali zvanoj Rupotine na niskom obronku Kozjaka. Tu su pronađeni ostatci male crkve i zgrada za koje se vjeruje da predstavljaju samostanski sklop. Na lokalitet je skrenuta pozornost 1891. kada je pronađen fragment oltarne pregrade s natpi-

Fragment oltarne pregrade iz crkve u Rižinicama

Ostatci crkve u Rižinicama

som "Pro duce Trpim(ero)..." (poslije je na temelju pronađenih drugih dijelova natpisa rekonstruiran gotovo cijeli tekst: Za kneza Trpimira ... upravite molitve Kristu i sa strahopoštovanjem prignite glave) što je ruševine izravno povezano s hrvatskim knezom Trpimirom (oko 845. - oko 865. [6]). Trpimir je bio nasljednik kneza Mislava i osnivač dinastije Trpimirovića.

O njemu i njegovoj vladavini sačuvani su tragovi u brojnim izvorima. O Trpimiru je dragocjeno svjedočanstvo ostavio benediktinski redovnik Gottschalk iz Orbaisea (oko 805. - oko 869.) u djelu *De Trina Deitate* koje je zbog svojih stavova o predestinaciji (predodređenju) izazvalo

bijes crkvenih krugova. Naime taj je saski redovnik doslovno razvio učenje Sv. Augustina o djelovanju Božjeg predznanja i Božje svemoći na ljudsku sudbinu. Kako je već za boravka u Hrvatskoj (nakon 847.) bio progonjen, upravo je njegov dvogodišnji boravak u Hrvatskoj svojevrsno svjedočenje o Trpimirovoj moći, a opisao je i uspješan Trpimirov rat s "narodom Grka", vjerojatno romanskog stanovništva obalnih gradova i njihovih bizantskih pokrovitelja. Zna se da je uspješno ratovao i protiv Bugara. Vjeruje se da je upravo Gottschalk potaknuo Trpimira da u Rižinicama otvori možda i prvi naš benediktinski samostan.

U poznatoj povelji iz 852., sačuvanoj u prijepisu iz 16. st., u kojoj se potvrđuju neke zemlje što ih je Mislav ostavio splitskoj crkvi, Trpimir upravo na mjestu između Klisa i Solina spominje svoj posjed, pa se drži da je to bilo upravo u Rižinicama.

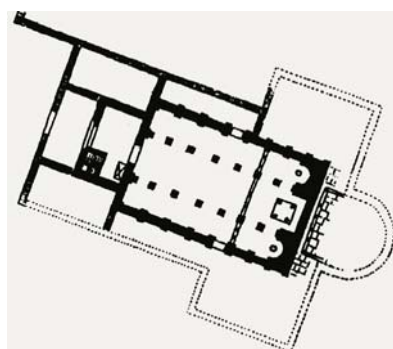
U ostacima građevnog sklopa mogu se osim crkve s prostranom apsidom uočiti i brojne prigradnje na južnoj i zapadnoj strani, a cijeli je sklop bio ograđen obrambenim zidom. U blizini crkve ima i mnogo ulomaka starokršćanskih sarkofaga. Vjerojatno se radilo o srednjovjekovnoj adaptaciji rimske stambeno-gospodarske građevine.

Samostanski sklop u Rižinicama istraživali su u prvoj polovici 20. st. don Frane Bulić, Ejnar Dyggve i Ljubo Karaman, a jedini je poznati crtež onaj koji je izradio Dyggve [7]. U vrijeme tih istraživanja zidovi su bili sačuvani i do visine od tri metra iako je crkva bila samo u temeljima. Stručnjaci Muzeja hrvatskih arheoloških starina u Splitu obavljali su na ovom terenu istražne i konzervatorske radove, a dijelom riješili i imovinsko-pravne odnose. No sada su zidovi mnogo manji nego što su bili za prvih istraživanja, a već spomenuti požar koji nam je omogućio prilaz ostacima na Crkvini ovdje

nije napravio mnogo štete jer se prostor negdašnjega samostana ipak čisti od vegetacije [2], [3], [4], [5].

Šuplja crkva

Uz rijeku Jadro na istočnom rubu Salone, u blizini utoka Ilijina vrila, a stisnuta između ceste za Majdan i riječne obale, nalazi se tzv. Šuplja crkva. Crkva je vjerojatno ostala bez krova tijekom osmanlijske okupacije u 16. st. jer se to može uočiti i na nekim starim zemljovidima. Ostacima crkve posvećene Sv. Petru i Mojsiju slikovito su ime nadjenuli novi doseljenici Solina krajem 17. i 18. st.

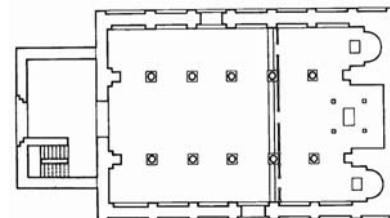
Prvi tlocrt ranokršćanske i ranoromaničke crkve Sv. Petra i Mojsije

Crkva Sv. Petra i Mojsija neobičan je sakralni sklop jer se unutar velike i prostrane ranokršćanske bazilike, uglavnom u njezinu srednjem brodu, smjestila također velika ranoromanička crkva (26,3 x 13,6 m) "izrasla iz domaće tradicije" [8]. Pretpostavlja se da je ranokršćanska crkva pripadala tzv. istočnome salonitanskom groblju i da je bila trobrodna izdužena građevina s velikom polukružnom apsidom ojačanom kontraforima. Imala je i veliki narteks na zapadnom pročelju. Nekada se vjerovalo [6] da su postojala dva lateralna izbočenja, sjeverno i južno od apside, te da je tako tlocrt te najstarije crkve imao oblik latinskog križa. To nisu potvrdila suvremena istraživanja koja su uz apsidu utvrdila tek manje prigradnje uz apsidu, vjerojatno protesiz i dijakonikon koji su bili uobičajeni u ranokršćanskim crkvama. No crkva je ipak imala plitka lateralna proširenja

koja su započinjala odmah iza prezbiteterija. Uz crkvu je na zapadu i na sjeveru otkriveno mnogo prigradnji, a sa sjeverne je strane bio dograđen samostan koji se prostirao ispod današnje ceste jer su tragovi zidova pronađeni i s njezine druge strane.

Čini se da je starokršćanska crkva bila izgrađena u 6. st. za vladavine cara Justinijana I. Velikog, što se poklapa i s njezinim titularom Sv. Mojsijem čiji se kult u našim krajevima i počeo širiti upravo u Justinijanovu razdoblju. U apsidi prezbiteterija starije crkve pronađena je tlocrtna konfesija u kojoj su se čuvale kosti svetaca.

Trobrodna je ranoromanička bazilika izgrađena u 11. st. unutar starokršćanske crkve, a imala je i tzv. zapadno zdanje (westwerk) sa zvonikom. Na istočnoj su strani tri male apside bile uklopljene u tijelo crkve. Čini se da su brodovi crkve bili odjeljeni stupovima, a vanjski su i unutrašnji bočni zidovi bili raščlanjeni lezenama i nišama. Imala je ukupno tri ulaza, sa sjevera, juga i zapada.

Tlocrt ranoromaničke krunidbene bazilike Sv. Petra i Mojsije

Prva je arheološka istraživanja na ovom lokalitetu bila 1927. potaknulo društvo za istraživanje domaće povijesti *Bihać*, kada se intenzivno tragalo za mauzolejom hrvatskih vladara odnosno za crkvom Sv. Stjepana. Među brojnim položajima koji su se tada istraživali započelo je i istraživanje vidljivih ostataka crkve nadomak rijeke Jadro. Bilo je to potaknuto i pisanim izvorima u kojima je stajalo da su posjedi crkve Sv. Stjepana bili uz rijeku Jadro, sjeveroistočno od posjeda Sv. Marije na Oto-

ku. Sve se to slagalo i s jednom ispravom kralja Petra Krešimira IV. (prije 1058.-1074.) u kojoj se navodi da njegov otac "kralj Stjepan počiva u Elizejskim poljima", posebno što se u rodoljubnom zanosu *Elisio campus* tumačio kao *Clisio campus*. Početni su rezultati zadovoljavali očekivanja istraživača, ali kad je 1929. pronađen dokument u splitskom biskupskom arhivu koji je nedvojbeno dokazivao da su na Otoku bile obje crkve, i Sv. Marije i Sv. Stjepana, istraživanja su obustavljena i usmjerena na položaj Gospe od Otoka.

Analizom je povijesnih izvora otkriveno da se samostan Sv. Mojsija, čiji se opat Urso spominje u darovnici kralja Zvonimira 1078., treba tražiti upravo na položaju Šuplje crkve. Stoga su 1931. obnovljena istraživanja koja je vodio danski arhitekt Ejnar Dyggve. Već su na početku otkopani ostatci trobrodne bazilike podignute u starokršćanskoj crkvi. Posebnu je pozornost izazvao pronalazak reljefne ploče s glavom jednog sveca i dijelom natpisa koji je upućivao na Sv. Mojsija, a još je više znanstvenih ushita bilo kada su pronađeni ulomci zabata oltarne ogreade na kojoj je nedvosmisleno bilo označeno i ime Sv. Petra i Sv. Mojsija ("Sveti Petre, primi dar časnog Mojsija, sluge tvoga"). Do tog se vremena naime vjerovalo da je crkva Sv. Petra crkva u solinskoj Gra-

Pogled na ostatke Šuplje crkve sa sjeveroistoka

Dio ostatka Šuplje crkve i cesta za Majdan

Zabat oltarne pregrade s imenom Sv. Petra i Sv. Mojsija

dini, a znalo se da je u toj crkvi 1076. okrunjen hrvatski kralj Zvonimir. Štoviše tada se počelo vjerovati da je slavni reljef u splitskoj krstionici Sv. Ivana (koji smo svojedobno detaljno opisali – *Građevinar* 6/2007.) zapravo prikaz kralja Zvonimira i da je bio plutej u oltarnoj pregradi crkve Sv. Petra i Mojsija. Takvo stajalište zastupaju i mnogi povjesničari i arheolozi.

Unatoč značajnim nalazima radovi su iznenada prekinuti. Bilo je prob-

lema s imovinsko-pravnim odnosima i sa sporim otkupom zemljišta, prestao je vrijediti radni ugovor Ejnaru Dyggveu pa se on vratio u Dansku, a iznenada je umro i poticatelj svih istraživanja don Frane Bulić. Nakratko je ostatke crkve pokušao istraživati Ljubo Karaman, ali su ga u tome ometale česte poplave. Tada su radovi bili prekinuti za dulje vrijeme. To je bila prava šteta jer je na širem prostoru postojala samo jedna kuća, a općina je Klis bila dozvolila

istraživanje ispod ceste, sada glavne prepreke istraživanjima prema sjeveru, pa je to bila prava prigoda da se crkva prikaže u pravoj veličini i značenju te spriječi daljnje uništavanje.

Osim manjih konzervatorskih zahvata nakon II. svjetskog rata, lokalitet je bio uglavnom zaboravljen. Zanimanje se ponovno probudilo uz obilježavanje 900. obljetnice smrti kralja Zvonimira i tada su započela sustavna arheološka istraživanja s konzervatorskim zahvatima. No sada je zatečena sasvim nova situacija. Na sjevernoj su strani ceste na dijelu negdašnjega samostana izgrađene kuće, oborinske su i druge otpadne vode bile kanalizirane u bazilikalni prostor, asfaltna prometnica učvršćena masivnim betonskim podzidom, uzurpiran je dio prije otkupljenog zemljišta, a rijeka Jadro produbljena i još više približena ruševinama.

Konzervatorski zahvati na zidovima ranokršćanske crkve

Radovi su započeli 1990. i traju i danas. U međuvremenu je uklonjen podzid koji je bio zacementirao sjeveroistočni crkveni zid. Pokosi su zaštićeni gabionima, a nasipima je lokalitet zaštićen od plavljenja. Temeljito su istraženi svi ostatci starokršćanske i ranoromaničke crkve te

pronađenih nekropola, a dio je zidova i rekonstruiran i konzerviran. Arheologe međutim zbunjuje podatak da visoki zidovi stare crkve, mjestimice i danas visoki i do tri metra, nisu uklonjeni tijekom gradnje ranoromaničke crkve (koja se ljepotom i kvalitetom gradnje ističe među našim crkvama građenim u 11. st.) jer su sasvim sigurno zaklanjali vidik i otežavali prilaz te narušavali monumentalnost jedne krunidbene crkve. No to bi trebala otkriti nova istraživanja za koja je uvjet premještanje prometnice i vraćanje rijeke Jadro u njezin stari tok [2], [3], [4].

Hrvatski kralj Dmitar (Dimitrije) Zvonimir (1076.-1089.) nesumnjivo je vrlo neobična i pomalo tajanstvena ličnost. Oko 1064. oženio se Jelenom, kćerkom ugarskog kralja Bele I. i sestrom kralja Ladislava I. Svetog (osnivača Zagrebačke biskupije)

Hrvatske (istočnu obalu Istre, kvarnerske otoke i Hrvatsko primorje) što ih je nekoliko godina prije bio zauzeo istarsko-kranjski grof Ulrik I. Zahvaljujući tome, uz podršku Arpadovića postaje 1070. hrvatski ban i suvladar Petra Krešimira IV.

Nakon što su Normani 1074. zarobili Petra Krešimira IV., Zvonimir je 9. listopada 1075. [5] ili 1076. [9] okrunjen u crkvi Sv. Petra i Pavla u Solinu za Kralja krunom koju mu je poslao poznati reformski papa Sv. Grgur VII. (1073.-1080.) po svojim legatima Fulkonu i Gebizonu koji su ga u papino ime okrunili. Sačuvana je i njegova prisega papi koju je izrekao nakon što je dobio krunu, žezlo i papinsku zastavu ("Ja Dimitrije, koji se zovem i Zvonimir...") u kojoj je obećao da će pomagati vjersku obnovu i braniti Crkvu, da će papi davati godišnji danak u novcu, da će skrbiti o tome da Crkva dobiva prvine i desetine te da će sprječavati prodaju ljudi i štiti siromahe, udovice i siročad. Ujedno je ustupio papi samostan Sv. Grgura u Vrani kao hospicij.

Zvonimir je postao i papin vazal zbog čega je 1081. hrvatsko brodovlje sudjelovalo u bitci kod Krfa na strani Normana, a protiv Bizanta i Venecije. Stolovao je u Kninu, a za njegove se vladavine Hrvatska prostirala od Drave do Jadrana. Umro je 1089. ne ostavivši muškog nasljednika, a prema legendi ubili su podanici koji se nisu htjeli uključiti u križarski rat. Tada je navodno izrekao i poznatu kletvu po kojoj bi Hrvati trebali 900 godina imati vladare tuđinske krvi. Naslijedio ga je bolesni nećak Petra Krešimira IV. Stjepan II. (koji je dotad bio u splitskom samostanu Sv. Stjepana pod borovima), ali je već 1090. umro. U dinastičkim je borbama brat Zvonimirove žene kraljice Jelene, koju su zvali Lijepa, polagao pravo na hrvatsko prijestolje, što je dovelo do hrvatsko-ugarske personalne unije pod Ladislavovim nećakom Kolomanom.

Krunidba kralja Zvonimira, zidna slika nepoznatog autora iz Tajnoga vatikanskog arhiva

Kada se pogleda neobična Zvonimirova biografija čini se da su sasvim u pravu oni koji tvrde da je on bio potomak proganoga hrvatskog kralja Svetoslava Suronje (zato ga i zovu Svetoslavić iako je zapravo Trpimirović) kojega su nakon tri godine vladanja (približno 1000.) zbacili s hrvatskog prijestolja braća Krešimir III. i Gojislav. Svetoslav Suronja je mletačkom duždu Petru II. Orsolu kao taoca predao svog sina Stjepana koji se u Veneciji oženio duždovom kćeri Hicelom. Poslije su skupa s Orsolima morali iz Venecije bježati u Ugarsku gdje se rodio Zvonimir kojemu su dok je bio sasvim mali umrli i djed i otac. To je vrlo vjerojatno jer Jelenina braća sasvim sigurno svoju sestru ne bi dali za ženu nekome tko ne bi bio kraljevske krvi. Bilo kako bilo, ali ta je neobična priča bila zapravo početak devet stoljeća duge zajedničke hrvatsko-mađarske povijesti [5].

Na ovom ćemo mjestu pokušati osporiti stavove onih koji drže [2], [3] da je Zvonimir sam izgradio svoju krunidbenu baziliku. Tome, čini se,

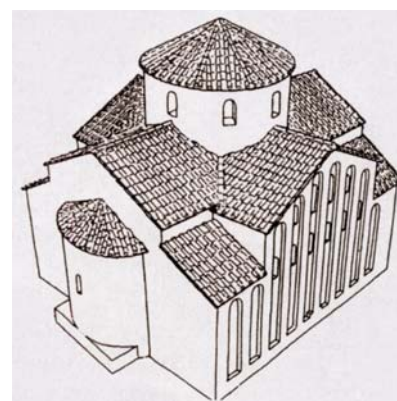
proturječi nekoliko činjenica. Ponajprije to je već spominjano mjesto vječnoga počinka Stjepana I., oca Petra Krešimira IV., koji sasvim sigurno nije sahranjen gdje i drugi vladari (u crkvi Sv. Stjepana na Otoku), već vrlo vjerojatno u crkvi Sv. Petra koju je izgradio upravo njegov sin. Jer o postojanju crkve Sv. Petra govori se i u jednoj ispravi Petra Krešimira IV. iz 1069. [10]. O tome svjedoče i neobični zaštitnici crkve – Sv. Petar i Sv. Mojsije. Naime sasvim je sigurno da je najstarija ranokršćanska crkva na tome mjestu bila posvećena Sv. Mojsiju, po kojemu ime nosi i samostan za kojega se zapravo i ne zna kada je nastao. Stoga je logično da je ranoromanička crkva bila posvećena Sv. Petru jer je to bilo ime i kralja koji ju je izgradio.

Naime mnogi su hrvatski vladari nosili dva imena – jedno posvećeno svecu zaštitniku, a drugo narodno (hrvatsko). Da ju je izgradio Zvonimir, tada bi crkva bila posvećena Sv. Dimitriju ili Dmitru (lat. Demetrius), sirmijskom mučeniku po kojemu se danas i zove Srijemska Mit-

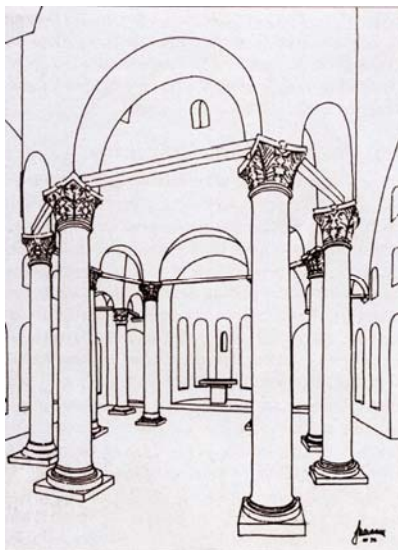
rovica, a koji je stradao u Dioklecijanovim progonima 304. Dimitrije je bio đakon sirmijskog biskupa Ireneja, a pogubljen je izvan gradskih zidina. Zaštitnik je Soluna i Srijemske Mitrovice, a štovanje mu je bilo rašireno i na Istoku i na Zapadu. Posebno je slavljeno među pravoslavnim Slavenima, ali i među Hrvatima, ponajprije na najjužnijem dijelu hrvatske obale i u Zadru. Stoga Zvonimirova odluka da se okruni u crkvi Sv. Petra i Mojsija nije bila čin njegova otklona od Trpimirovića, već zapravo potvrda kontinuiteta. Okrunjen je tamo gdje je pokopan Stjepan I., posljednji hrvatski kralj prije njega, jer je Petar Krešimir IV. ionako umro u progonstvu, negdje u južnoj Italiji. Izneseno na neki način tumači i neobičnu povezanost dvaju potpuno raznorodnih svetaca – novozavjetnog apostola Sv. Petra i starozavjetnog Sv. Mojsija, vjerskog vođu i zakonodavca. Takva je veza vrlo rijetka u Katoličkoj crkvi. Jedino se međusobno povezuju Sv. Mojsije i Sv. Ilija zbog spominjanoga Kristova preobraženja (transformacije) na gori Taboru kada se Isus učenicima Petru i Jakovu ukazao u društvu s ta dva starozavjetna sveca.

Crkva u Gradini

Kasna srednjovjekovna utvrda nazvana Gradina nalazi se uz rijeku Jadro i uz istočne bedeme rimske Salone (na koje se i naslanja). Utvrdu je,

Rekonstrukcija crkve u Gradini (J. Marasović)

Rekonstrukcija interijera crkve u Gradini (J. Marasović)

kako misle neki autori, primjerice Frane Bulić i Ljube Karaman [11], podigao splitski nadbiskup Ugolino de Mala Branca (1349.-1388.) da bi se Splitski obranili od Turaka. Ima međutim stajališta [12], a tako stoji i na ploči pokraj ostataka utvrde, da su ju izgradili Turci u 16. st. kao uporište pri zauzimanju Klisa i okolnih područja. Utvrda ima trapezoidni oblik s četiri ugaone kule.

U sjeveroistočnom su dijelu utvrde pronađeni ostatci crkve podignute u 6. st. za cara Justinijana I. Građevina je centralnog tipa i gotovo kvadratična tlocrta (12 x 15 m) sa svetištem na istočnoj strani. Svetište je imalo tri potkovičaste apside od kojih je srednja bila najveća i plitko izbočena. Ulaz je bio na sredini zapadnog pročelja, a u središnjem je dijelu osam oktogonalno postavljenih stupova pridržavalo središnju okruglu kupolu s križno-kupolnim svodom. I pobočne su svodove pridržavali stupovi. Unutrašnje stijenke bočnih zidova i apside bile su raščlanjene gusto nanizanim i dubokim oblim nišama sa zazidanim donjim dijelom, dok su vanjska bočna pročelja bila raščlanjena pravokutnim udubljenjima.

Među dekorativnim materijalima ranokršćanskog razdoblja posebno su

se isticali karakteristični stilizirani kapiteli ukrašeni akantovim lišćem, a takvi su kapiteli prema lokalitetu Gradina i dobili naziv. Vjeruje se da su se izrađivali u drugoj polovici 6. st., a to je upravo ranobizantsko razdoblje neposredno prije propasti antičke civilizacije na istočnom Jadranu.

Građevina je relativno dobro sačuvana, osobito u sjeveroistočnom dijelu. Po lokalitet su razasute baze stupova i poneki kapitel, a neki se zidovi u donjem dijelu dižu i do visine od 1,5 m.

Za hrvatskih je vladara, tijekom 10. i 11. st., crkva bila temeljito obnov-

Ejnar Dyggve ju je istraživao od 1923.-1925. i u njoj je prepoznao tragove bizantskog utjecaja, no tek je Milan Prelog naknadno ustanovio da se radi o crkvi izgrađenoj u doba bizantske vladavine. To je početkom devedesetih godina izvrsnim crtežima na najbolji mogući način potvrdio Jerko Marasović [12].

Nakon što je utvrđeno da se ne radi o krunidbenoj bazilici Sv. Petra, neko se vrijeme tvrdilo da je to bila župna crkva Sv. Jakova srednjovjekovnog naselja Prosika (jednog od naselja oko Solina), a potom se počelo dokazivati da je bila posvećena

Ostatci crkve u Gradini

ljena i preuređena pa joj je uz zapadno pročelje bio dozidan atrij. Čini se da je preživjela razaranja u 7. st. i ostala u neprekinutoj funkciji tijekom srednjeg vijeka, o čemu svjedoče brojni ulomci s predromaničkim pleterom.

Ne zna se je li zbog tih detalja ili kasnijega preuređenja i dogradnje, ali se dugo mislilo da je to predromanička crkva izgrađena na temeljima rimske profane arhitekture. Istraživao ju je 1909.-1911. don Frane Bulić koji ju je bio pobrkao s krunidbenom bazilikom Sv. Petra kralja Zvonimira.

Bogorodici i da se upravo štovanje Majke Božje počelo širiti u bizantsko vrijeme. Govorilo se da se to sačuvalo do naših dana pa je blagdan Male Gospe 8. rujna i danas najveća svečanost i tradicija. To je međutim uzrokovalo nove zabune jer je crkva u Gradini zamijenjena s crkvom Sv. Marije koja je bila pokraj crkve Sv. Stjepana na Otoku. Tada se čak i tvrdilo da je na Otoku postojala samo jedna crkva [13].

No čini se da se prava istina o titularu crkve u Gradini nikada neće utvrditi, iako se nesumnjivo radi o jed-

noj od najzanimljivijih solinskih crkava. Valja ipak dodati da prostor u Gradini nadomak Jadra ljeti služi kao zanimljiva ljetna pozornica [2], [3], [4].

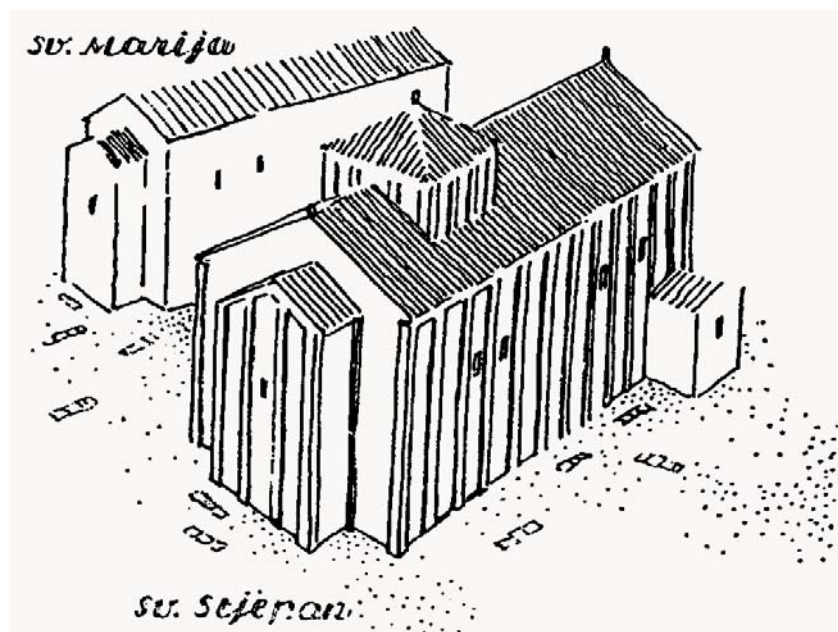
Crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije na Otoku

Gospin otok u Solinu pravi je arheološki spomenik našega srednjovjekovlja, izravno povezan uz imena hrvatskih kraljeva i kraljica. Može se pretpostaviti, premda nikada nisu pronađeni nikakvi tragovi, da je i na tom dijelu kopna okruženog rukavcima Jadra bilo neko prapovijesno naselje ili utvrda. Za rimske je Salone Otok bio izvangradsko područje, smješteno južno od istočnoga dijela grada, pa ga je sjekla cesta koja je vodila od južnih gradskih vrata preko mosta do raskrižja prema Epetiumu. Ostatci rimskih zidova pronađeni su ispod sadašnje crkve i sjeverno od nje. Ima i mogućih tragova starokršćanskog razdoblja.

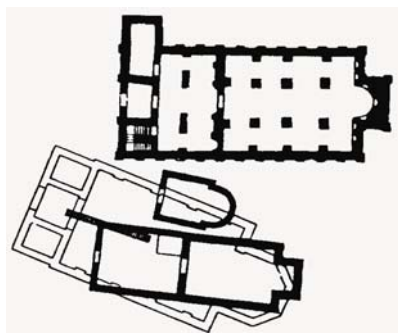
Ipak najznačajnija faza u razvitku Otoka jest starohrvatsko razdoblje kada su tu izgrađene crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije. Sjeverna je predromanička bazilika s kupolom bila posvećena Sv. Stjepanu, a južna je manja bazilika Sv. Marije imala pravokutnu apsidu i veliki narteks. Obje su crkve stradale u tatarskoj navali 1242., potom obnovljene za vladavine kneževa Bribirskih (poznatih i pod imenom Šubića). Crkve su potpuno srušene tijekom turske okupa-

cije, vjerojatno poslije 1571. kada su Turci nakon Ciparskog rata osvojili sve solinske utvrde. Novi su doseljenici nakon oslobođenja od Turaka već krajem 17. st. izgradili na prostoru crkve Sv. Marije manju crkvu s prostranim atrijem i vjerojatno bez apside. Ta je crkva (čiji je izgled sačuvan na nekim slikama) potpuno stradala u požaru 1875. Današnja je crkva podignuta 1878., a zvonik 1907. Tako je sačuvan kontinuitet šovanja Gospe na Otoku. Valja reći da je vrijedan arheološki lokalitet danas potpuno pod zemljom. S južne strane crkve uređen je travnjak na kojem su tisuće vjernika sudjelovale na

u predvorju ostataka nove crkve iskopani ulomci natpisa, među njima jedan sa slovima – *HEL*. Smjesta je uočio da se radi o prednjoj strani sarkofaga koja je cijela bila ispunjena tekstem. Odmah se prisjetio *Solinske povijesti* slavnoga splitskog kroničara Tome Arhiđakona [1] koji je pisao kako je u Ninu "časni muž Dimitrije, zvan i Zvonimir, kralj Hrvata" vratio crkvi Sv. Dujma (splitskoj nadbiskupiji) crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije u Solinu sa svim dobrima. A bila ih je izgradila i obdarila kraljica Jelena (Helena) i zauvijek ustupila splitskoj crkvi, ali su privremeno bile ustupljene nekim redovnicima

Crtež rekonstrukcije dvojnih crkava na Otoku prema Dyggveu

Tlocrt crkava Sv. Stjepana (gore) i Sv. Marije (dolje). Nezatamnjeni zidovi su tlocrt sadašnje crkve

službi Božjoj za posjeta pape Ivana Pavla II. 1998. godine.

Do otkrića dvojnih crkava na Otoku došlo je sasvim slučajno. Nakon što je krajem 19. st. izgrađena sadašnja klasicistička crkva, započelo se s kopanjem temelja zvonika na sjevernoj strani crkve. Tada su otkriveni ostatci starih zidova, a to je privuklo pozornost ondašnjega ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu don Frane Bulića koji je zaključio da vrijedi započeti s istraživanjima. Uskoro su

zbog šovanja kraljevskih grobova. Toma je također spomenuo i grobove hrvatskih vladara u atriju bazilike Sv. Stjepana "gdje je časni muž kralj Krešimir (...) zakopan s mnogim drugim kraljevima i kraljicama".

Bulić je skupio čak devedeset ulomaka sarkofaga s epitafom kraljice Jelene, u narodu omiljene i zvane Slavna, za koju neki pretpostavljaju da je potjecala iz zadarske patricijske obitelji Madijevaca iako za to nema potvrde u izvorima. Štoviše iz tih je

Rekonstruirani natpis sa sarkofaga kraljice Jelene

neznatnih ostataka velikom strpljivošću i marom uspio složiti i pročitati tekst (uz pomoć Josipa Barača i dr. Ive Križanića), a to je vjerojatno jedna od najzujbudljivijih i najljepših priča ukupne hrvatske arheologije. Tekst su poslije čitali i mnogi drugi autori, ali se čitanje razlikuje samo u neznatnim detaljima. Donosimo tekst prijevoda prema jednom suvremenom tumačenju [2]:

U ovom grobu počiva Jelena, žena kralja Mihajla i majka kralja Stjepana. Vladala je kraljevstvom. Osmoga dana prije oktobarskih ida ovdje je u miru pokopana 976. godine od utjelovljenja Gospodinova, indikcije četvrte, petoga mjesечеva kruga, sedamnaeste epakte, petoga sunčevoga kruga koji se poklapa sa šestim. Ona, koja je za života bila kraljica postade i majkom siročadi i zaštitnicom udovica. Čovječe, koji gledaš, reci: Bože, smiluj se njezinoj duši.

U čemu je važnost tog natpisa? Najprije u tome što otkriva obiteljsku vezu između dvaju hrvatskih kraljeva – Mihajla Krešimira II. i Stjepana Držislava. Zatim u tome što je naveden točan datum njezine smrti (8. listopada 976.), a to je jedan od rijetkih točnih datuma u staroj hrvatskoj povijesti. Natpis svjedoči i o salonitanskoj tradiciji sastavljanja nadgrob-

nih natpisa i duhovnoj i kulturnoj razini onodobnog višeg sloja hrvatskog društva. I konačno tu je i jedna kratka formula koja otkriva norme rimskoga i bizantskog prava. U natpisu stoji da je kraljica Jelena bila "majkom siročadi i zaštitnicom udovica", a uloga je zaštitnika i skrbnika pripadala svim vladarima i biskupima u ondašnjim europskim zemljama.

brojem provedenih revizija i različitim interpretacija te što se o tome nakupila zaista dojmjljiva literatura. Prve je nalaze početkom 20. st. objavio dakako don Frane Bulić, koji je otkrio temelje trobrodne bazilike s četverokutnom apsidom iz predromaničkog razdoblja, za koju se znalo iz mnogih povijesnih izvora. Ipak don Frane je bio uvjeren da je pronašao crkvu Sv. Marije (a da se crkva Sv. Stjepana nalazi negdje drugdje), ali ga je don Lovro Katić u dvadesetim godinama upozorio na jedan dokument iz 14. st. u arhivi splitske kurije koji spominje postojanje obiju crkava na Otoku. Time je potaknuto novo revizijsko istraživanje 1930. koje su na poticaj Bulića vodili Ljubo Karaman i Ejnar Dyggve. Oni su ispod sadašnje crkve pronašli ostatke druge srednjovjekovne crkve. Dyggve je prihvatio postojanje obiju crkava na Otoku i pritom izradio često tiskani crtež njihova izgleda.

No 1972. napravljena su nova revizijska istraživanja koja su vodili Željko Rapanić i Dušan Jelovina

Slika crkve Sv. Marije izgrađene nakon oslobođenja od Turaka (akvarel P. Zečevića iz 1840.)

Kako je Gospin otok u Solinu arheološki spomenik izravno vezan uz imena hrvatskih kraljeva i kraljica, nije ništa neobično što taj lokalitet u nacionalnoj arheologiji prednjači

[13] i oni su zaključili da je u 10. st. na Otoku postojala samo jedna crkva i to ona u kojoj je pronađen Jelenin natpis. Takav je zaključak prihvatila gotovo sva znanstvena javnost.

Ipak nakon temeljitog proučavanja svih dostupnih izvora, u cijelom je sporu presudio Radoslav Bužančić [14] i dokazao da su na Otoku postojale dvije crkve i da je veća sjeverna s grobovima kraljeva bila crkva Sv. Stjepana, a manja na položaju

la predvorje u vrijeme kad je izgrađena ili je ono dodano poslije, i to u dva navrata – jednom 2 m, a drugi put 5,7 m. Na crkvi su vjerojatno postojale plitke vanjske lezene, a ostali su zaključci zbog malih sačuvanih ostataka vrlo dvojbeni.

najstarijih naših granica koja je od pamtivijeka dijelila raznolike svjetove. Najprije hrvatsku kneževinu i kraljevstvo s romanskim gradskim stanovništvom pod bizantskim utjecajem, potom Mletačku Republiku i Hrvatsko-ugarsko Kraljevstvo, a potom Mletačku Republiku i Tursko Carstvo. No ta granica očito nije bila velika prepreka međusobnom prepletanju stanovništva, pa su vrlo brzo u romanskom Splitu počela prevladavati hrvatska imena i prezimena, čak i među plemstvom i klerom.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

Sadašnja crkva Gospe od Otoka

sadašnje crkve crkva Sv. Marije. Također je dokazao njihovu namjenu. Sjeverna je bila funeralna (grobna) i kanonička (konanici su u to doba živjeli kao redovnici), a južna episkopalna i konfesionalna. Ujedno je razlučio, barem do nekih novih istraživanja, i ono što je pripadalo najstarijim crkvama koje je neosporno kao dvojne bazilike izgradila kraljica Jelena (u skladu sa salonitanskom starokršćanskom tradicijom), a što je pridodao kasnijim nadogradnjama.

Vanjske su dimenzije sjeverne crkve bile 10,4 x 15 m, bez višeslojnog predvorja koje se u konačnoj ranoromaničkoj izvedbi sa zvonikom protezalo pred crkvom 8,3 m. Trobrodnu su baziliku dijelili lažni svodovi od zidanih pilona, po tri sa svake strane, a na zidu su bili i vertikalni pilastri s kupolom ispred apside. Južna se manja crkva nalazi u temeljima sadašnje i imala je debljinu zidova 64 cm. Vanjske su joj dimenzije bile 6 x 10,3 m, a unutarnji raspon prostorije 4,76 m. Nije sigurno je li ima-

Zaključak

Crkve izgrađene uz istočne zidine stare Salone imaju vrlo važnu ulogu u hrvatskoj povijesti jer su većinom poslužile ili kao zadužbine, grobnice ili pak krunidbene crkve. Stoga je Solin zajedno s Klisom jedno od središta Hrvatske Kneževine, a potom i Kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Što je hrvatske vladare privlačilo da uz rub napuštenoga i polusrušenoga rimskoga grada grade svoje crkve nije lako dokučiti. Možda im je kao novim vjernicima bila važna blizina slavni salonitanskih mučenika. Možda im je odgovaralo graditi crkve blizu Salone jer su u njoj zaista imali dovoljno građevnog kamena. Možda im je odgovarala blizina nadbiskupskog Splita i njegova raskoš i učestnost, a možda sve to zajedno i još ponešto što nije lako utvrditi.

No svakako je vrlo indikativno da se hrvatski vladari nisu povlačili u sigurnost svoje relativno nepristupačne unutrašnjosti, već su živjeli i ukapali se pokraj rijeke Jadro, jedne od

IZVORI

- [1] Arhidakon, T.: *Historia Salonitana - povijest salonitanskih i splitskih prvovećenika*, Književni krug, Split, 2003.
- [2] Rapanić, Ž.: *Solin u starohrvatsko doba*, MHAS, Split, 1996.
- [3] Rapanić, Ž.: *Solin – grad i spomenici*, Turistička zajednica grada Solina, Solin, 2000.
- [4] Migoti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [5] Budak, N.: *Knezovi, kraljevi, biskupi – slike iz davne hrvatske povijesti*, Slobodna Dalmacija, Split, 2005.
- [6] Kapitanović, V.: *Kršćanska arheologija*, Franjevačka provincija Presvetog otkupitelja, Zbornik Kačić, Split, 2006.
- [7] Dyggve, E.: *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Književni krug, Split, 1996.
- [8] Jurković, M.: *Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj*, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 325-338
- [9] Zekan, M.: *Krunidbena bazilika kralja Zvonimira, crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu*, *Starohrvatska prosvjeta* III. (2000.), 27., 249-259
- [10] Zekan, M.: *Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2004.), 1., str. 240-244.
- [11] Cambi N. (ur.): *Antička Salona*, Književni krug, Split, 1991.
- [12] Marin, E. (ur.): *Starohrvatski Solin*, Arheološki muzej, Split, 1992.
- [13] Rapanić, Ž.; Jelovina, D.: *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (1968.-1969.), 70.-71., str. 107-133
- [14] Bužančić, R.: *Srednjovjekovne geminae na otoku u Solinu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (1999.), 37, str. 57-97